

Veres András¹

AZ IRODALOMELMÉLET MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÉHEZ²

Írásom címében a megszorítással azt próbálom jelezni, hogy áttekintésem eleve nem törekszik teljességre, arra próbálom összpontosítani, hogy az irodalomelmélet magyarországi pozíciójának változását mutassam be az 1960-as évektől az 1990-es évek végéig – természetesen csak vázlatosan és úgy, ahogy én látom. Ezt követően – ugyancsak igen röviden – kitérek arra a problémára, amely az ezredfordulón borzolta a kedélyeket, mikor is az irodalomelmélet egyes intranzigens képviselői hadat üzentek az irodalomtörténet-írásnak és a filológiának.

Az 1960-as évektől az 1980-as évekig

Irodalomelmélet – a szó 20. századi, diszciplináris értelmében – Magyarországon csak a hatvanas–hetvenes évek fordulója óta létezik. Az 1960-as évtized első fele még a tájékozódás jegyében telt el. A politikai konszolidáció és enyhülés nyomán a különféle szakfolyóiratokban és az ismeretterjesztésben élen járó *Valóságban*, majd a könyvkiadásban végre megjelenhettek az elmúlt félszázad nyugati és – újdonság volt ez is! – kelet-európai poétikai iskoláinak eredményeivel kapcsolatos híradások és szövegközlések. Akkoriban a tudományos konferenciák gyakran önképzőkori fórumok voltak, ahol az előadók friss olvasmányélményeiket osztották meg egymással. A figyelem természetesen nem korlátozódott az irodalomelméletre, például a strukturalizmus és a jelelmélet számot tarthatott a nyelvészek, a folkloristák, a szociológusok és a pszichológusok érdeklődésére is. Így szerveződött meg a hatvanas évek

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet professzor emeritusa.

² Eredetileg *A magyar irodalomtudomány az ezredfordulón* című tanácskozáson hangzott el 2017. október 4-én előadásként, *Irodalomelmélet és filológia viszonya az ezredfordulón* címmel. Az itt közreadott változat a viták során fölvetett megjegyzések és ellenvetések figyelembevételével született. Itt mondok köszönetet bírálóimnak, mindenekelőtt BOJTÁR Endrének és BEZECZKY Gábornak.

második felében különböző tudományágak képviselőiből informális úton az ún. *Szemiotikai Klub*.³

A felvilágosító munkának intézményes támaszai is támadtak, mindenekelött az MTA Irodalomtörténeti Intézetében létrejött Irodalomelméleti Osztály.⁴ Az osztályt vezető Nyíró Lajos szerkesztésében jelent meg 1970-ben az *Irodalomtudomány – Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* című tanulmánykötet, amely nálunk elsőként tekintette át a 20. század számos irodalomértelmező irányzatát, az orosz formalistáktól és a prágai iskolától az új kriticismuson és a fenomenológián át az egzisztencialista és a svájci interpretációs iskola irodalom-felfogásáig.⁵ Természetesen ez csak az első – elszánt inkább, mint alapos – lépés volt a kulturális vasfüggöny által teremtett elzártságból és hibernáltságból való kiemelkedésre, felvenni a kapcsolatot a nemzetközi irodalomtudománnyal – legalább néhány, óhatatlanul felületes és elnagyolt áttekintő tanulmány erejéig.⁶ De ezt a lépést megtenni akkor még komoly egzisztenciális kockázatot jelentett.

A felsorolásból az is nyilvánvaló, hogy *plurális* képződményről van szó, az irodalomelmélet valójában sokféle irányzatot jelent. Az, hogy nálunk nem csupán az egyszerűsítés kedvéért szerepelt a szó szinguláris alakban, azaz mint gyűjtőnév volt használatos, az akkori körülmények következménye volt. A pártállami időkben divat volt

³ A strukturalizmust Magyarországon (is) interdiszciplináris irányzatként kezelték, s összekapcsolták a szemiotikával és a modern (tehát nemcsak a strukturalista, hanem a generatív) nyelvtudománnyal is. A „szemiotikai klub” közös szimpóziumokat szervező, egymás tevékenységére figyelő tagjai közé tartozott a nyelvész SZÉPE György, a néprajzos VOIGT Vilmos, a nyelvfilozófus KELEMEN János, a kultúrszociológus JÓZSA Péter, a mérnök HORÁNYI Özséb, az irodalomelméletész NYÍRÓ Lajos és a szinte univerzális érdeklődésű HANKISS Elemér.

⁴ Már 1954-ben az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya külön albizottságot hívott létre az irodalomelméleti albizottságot, hogy meghatározza az irodalomelméleti tájékozódás felállítását célzó szervezeti feladatokat, mindenekelött egy *Irodalomelméleti Kézikönyv* létrehozásának előkészületeit – lásd in SIMON Zsuzsanna (sajtó alá rendezte), *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig. Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*, Budapest, Nap Kiadó, 2011, 79–80. Tulajdonképpen ugyanezeket a feladatokat kapta az Irodalomtörténeti Intézet kebelében 1962-ben megalakított Irodalomelméleti Osztály is, amelynek első munkatársai a Világirodalmi Osztályról kerültek ki. Nem vállalkozom itt részletes intézménytörténeti áttekintésre; csupán a hatvanas–hetvenes évek fordulóján kialakult helyzetet rögzítem. Az osztályt NYÍRÓ Lajos vezette, munkatársa volt SZILI József, MIKLÓS Pál, HANKISS Elemér, BOJTÁR Endre, BONYHAI Gábor, VARGA László és VERES András.

⁵ NYÍRÓ Lajos (szerk.), *Irodalomtudomány, Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*, Budapest, Akadémiai, 1970. Nyíró Lajos írta az orosz formalistákról, Sziklay László a prágai iskoláról, Bojtár Endre a lengyel integrális iskoláról, Szili József az új kriticismusról, Hankiss Elemér az irodalompszichológiáról szóló fejezetet. A kötet elkészítésében nemcsak az osztály tagjai vettek részt.

⁶ Talán még ma sem vagyunk elég távol 1970-től, nem tekinthetjük egyértelműen meghaladott múltnak. A 20. századi külföldi irodalomtudomány feldolgozása, adaptálása korántsem tekinthető befejezettnek és a dolog természetéből következően e folyamat nem is zárulhat le.

a fogalmak egységesítő-általánosító használata. Mindenki „a” politika, „az” ideológia, „a” tudomány nevében (vagy ellenében) beszélt. Ez nem csupán a hivatalnoki mentalitás számlájára volt írható, hanem (még inkább) az irányzatokat, illetve a versenyszerű helyzetet kizáró, központosító politikának volt a következménye.⁷

Papíron ugyan tudományos céllal hozta létre a pártállami vezetés az Irodalomelméleti Osztályt, de valójában azzal a szándékkal, hogy mintegy „hivatalos” elméletet dolgozzon ki az irodalmi élet megrendszabályozására, a mindenkorai politikai érdekek szolgálatában.⁸ Például az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a magyar kormányzat számára különösen nehezen kezelhetőnek tűnt Lukács György,⁹ ezért a frissen létesített Irodalomelméleti Osztálytól elvárták, hogy felvegye a harcot a lukácsi nagyrealizmus-koncepcióval, melyet a polgári kultúrának tett engedményként értékelték.¹⁰ Nyíró Lajos és munkatársai azonban (elsősorban az ekkor indított *Kritika* című folyóirat, valamint a *Helikon – Világirodalmi figyelő* című szaklap nyilvánosságát felhasználva) a realizmusról nem azért folytattak vitát, hogy Lukács György állítólagos revizionizmusát bírálják, hanem konzervativizmusát tették szóvá, és a hatalom nem kis megrökönyödésére az avantgárd elismertetését és az új (részben nyugati) irodalomelméleti felismerések átvételét szorgalmazták.¹¹ (Nem sokon múlt, hogy az osztályt nem szüntették meg az évized végén.) A hatvanas években kibontakozó irányváltás egyik jelképes gesztusa, hogy 1969-ben az Irodalomtörténeti Intézet megváltoztatta a nevét Irodalomtudományi Intézetre.

⁷ Más kérdés, hogy az egységesítés nemcsak a hatalom (valójában megkérdőjelezhető) egységét szolgálta verbálisan, hanem – akár vele szemben – „a” tudományt vagy „a” művészetét is.

⁸ Bodnár György visszaemlékezése szerint az Irodalomtudományi Intézet vezetői pártközponti utasításként kapták az akadémiai magyar irodalomtörténet elkészítését, az irodalomelméleti osztály létrehozását és a neki megfelelő folyóirat (a *Kritika*) működtetését. „Mind a három utasítás azt a célt szolgálta, hogy kialakítsanak egy olyan rendszert, amelyben fölülről, állami vagy pártállami véleményt lehet kinyilvánítani az irodalomtörténet, illetve az élő irodalom értékrendjének kialakításában.” Lásd *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig. Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*, 367.

⁹ Utólag olvasva egyenesen megdöbbentő, hogy legfelső szinten mennyit foglalkoztak azzal, hogy elfogadják-e vagy sem a nemzetközi híré filozófusnak azt az igényét, hogy külföldön – pláne nyugatnémet kiadónál – publikálja esztétikai munkáját. Vö. CSEH Gergő Bendegúz, KALMÁR Melinda, PÓR Edit (szerk.), *Zárt, bizalmas, számozott, Tájékoztatópolitika és cenzúra 1956–1963 (Dokumentumok)*, Budapest, Osiris, 1999, 197–211.

¹⁰ Valójában politikai indítékú támadás volt ez a „revizionista” Lukács György ellen, aki 1956-ban elfogadta Nagy Imre meghívását kormányába, amiért internálták is Romániába, később pedig – nézetkülönbségük ellenére – nem volt hajlandó elhatárolódni Nagy Imrétől.

¹¹ „Lényegében... törököt fogtak – állapítja meg Bodnár György is. – Tehát az elméletből, az elméleti osztályból lett az irodalmi gondolkodás forradalmának az elindítója, a *Kritikáról* pedig ismeretes, hogy az a *Kritika* a maga idejében valóban fölforgatta az akkori gondolkodást, és először kezdett új módon gondolkodni mind az irodalomtörténeti értékrend újragondolásában, mind pedig az elméleti kérdésekben.” – Lásd *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig. Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*, 367.

Az új elméleti orientáció nemcsak a kultúrpolitika által igényelt – kiüresedett és hitelét veszített – marxista ideológiával került szembe, hanem a tradicionális magyar nemzetépítő irodalomszemlélettel is. A két háború között Magyarországon a jelentős koráramlatok közül csak a mélylélektannak volt szélesebb, a szellemtörténetnek pedig szűkebb hatása – ami jól érzékelteti, hogy a tájékozódás elsősorban a bécsi, illetve a német kultúrához kötődött. A műközpontú értelmezéstechnika nálunk fölöttébb kezdetleges maradt; a szláv országokban virágzó formalista-strukturalista iskolák nem váltottak ki számottevő érdeklődést.¹² Sklovszkij, Eichenbaum, Bahtyin, Jakobson, Lotman, Ingarden, Brooks, Frye és a többiek nevével (így, együtt) csak a hatvanas években kezdett megismernedni a szakma. Wellek és Warren 1948-ban publikált, nagy hatású kézikönyve, *Az irodalom elmélete* először 1972-ben jelent meg magyarul.¹³

Az irodalomelmélet újdonsült hívei mindenekelőtt a túlpolitizált és központilag ellenőrzött irodalomértelmezéstől akartak megszabadulni. Nem véletlen, hogy a tudomány autonómiájának kivívásában perdöntő volt autentikusságának elismertetése. De magán a szakmán belül is „kétfrontos” harcot kellett folytatni. Az egyik oldalon a filozófiai kultúra hiányát, a magyar irodalomtörténet-írás zsigeri elméletelenségét kellett leküzdeni.¹⁴ Sűrűn hangoztatott érv lett, hogy minden interpretáció mögött elmélet húzódik meg, akár számot vet ezzel az értelmező, akár nem. Ez pedig nem kevesebbet jelentett, mint hogy a kutatás előzetes módszertani feltételeit tisztázni kell a kutatónak, azaz módszerét illetően pozicionálnia szükséges magát.

A másik oldalon az *irodalomesztétika* volt az ellenfél, amellyel szemben önálló diszciplínaként próbálták meghatározni és elismertetni az irodalomelméletet. Ez nemcsak hatásköri kérdés volt, az irodalomelmélet tudományos rendszertani helyének biztosítása, hanem a szó szoros értelmében harc a tudományos nézőpont illetékességének elfogadtatásáért, a spekulatívnak és ideologikusnak beállított esztétika trónfosztásáért. A dolog természetéből következett, hogy az ideológia túlsúlyának visszaszorítása nem történhetett másképp, mint ideologikus módon. A sajátos magyar helyzettel, a megkésettiséggel is magyarázható, hogy a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójáig nálunk a különféle irányzatok nem törtek egymás ellen, hanem békésen megfértek egymás mellett. Az Irodalomelméleti Osztály programszerűen közös műhelye kívánt lenni a különféle irányzatoknak.

¹² Az orosz, a lengyel és a cseh irodalomértelmezésben jelentkező irányzatokról van szó – vö. BOJTÁR Endre, *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

¹³ René WELLEK–Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, fordította SZILI József, Budapest, Gondolat, 1972. Az első összefoglaló irodalomelméleti mű, amelynek fordítása figyelmet keltett: Henryk MARKIEWICZ, *Az irodalomtudomány fő kérdései*, fordította BOJTÁR Endre, Budapest, Gondolat, 1968.

¹⁴ Már Lukács György is panaszkodott erre, de hasonló álláspontot képviselt NÉMETH G. Béla és FEHÉR Ferenc is. Természetesen vitatkozni lehet ezen, de azt aligha lehet tagadni, hogy fölöttébb ritka volt az olyan, jelentős filozófiai műveltséggel rendelkező irodalmár, mint a 19. század derekán Erdélyi János vagy a két háború között Babits Mihály, Szerb Antal és Barta János.

Az irodalomelmélet honosítóinak egyik fő céltáblája Lukács György volt, akiről azt gondolták, hogy nemzetközi tekintélyével a hivatalos marxizmust segíti legitímálni. Nem volt egészen méltányos ez a megítélés, mivel Lukács időközben eltávolodott korábban képviselt nézeteitől, és *Az esztétikum sajátossága* című kései alapvetésében¹⁵ megkísérelte megújítani esztétikai felfogását: az objektiváció-elmélet kidolgozásával szintézisbe kívánta hozni különböző korszakainak eredményeit, egyfelől a húszas évek eleji (az ortodox marxisták által kiátkozott) praxisfilozófiáját, másfelől a történelmi felhalmozódásból kiinduló objektivista társadalombölcseletét. Kísérlete felemásan sikerült ugyan,¹⁶ de az új orientáció hívei (egy-két kivételtől eltekintve) nem különösebben fárasztották magukat azzal, hogy kritikailag szembenézenek vele, inkább megkerülték.¹⁷ Az ő szemükben Lukács még mindig a negyvenes-ötvenes éveket képviselte. Ha (ritkán) mégis vita alakult ki Lukács követőivel, többnyire elbeszéltek egymás mellett.¹⁸ Holott valamennyien szemben álltak a hivatalos pártállami ideológiával.

Az irodalomelmélet áttörése végül nem annyira az irodalom mibenlétére vonatkozó vagy más, hasonlóképp meta-szintű javaslatoknak volt köszönhető, mint inkább az elméleti irányzatok gyakorlati hozadékának: a *műelemzés* módszertani megújulását eredményező leleményes javaslatoknak.¹⁹ A strukturalizmus népszerűvé válásában

¹⁵ LUKÁCS György, *Az esztétikum sajátossága I–II*, fordította EÖRSI István, Budapest, Akadémiai, 1965. A mű magyar nyelvű kiadása két évvel követte a német nyelvűt.

¹⁶ Művében a kétfajta (egymást kizáró) kérdésfeltevés szükségképpen nem juthat el szintézisig. Míg a mindennapi tudatból és a mágiából kinövesztett s attól differenciálódó művészet geneziséét igen árnyaltan mutatja be, addig a nyelv természetéről szólva nem igazán képes meghaladni Pavlov (fiziológiai) jelelméletét, antropológiai alapozása pedig a „nembeliség–partikularitás” bipoláris értékmatafizikájára épül.

¹⁷ Ilyen kivételnek számít SZILI József (jóval későbbi) munkája: *A művészi visszatükrözés szerkezete, A művészet ismeretelméleti kérdései Christopher Caudwell és Lukács György esztétikájában*, Budapest, Akadémiai, 1981.

¹⁸ A ritka pillanatok egyike volt a hatvanas–hetvenes évek fordulóján kirobbant vita, amikor a Kis János–Bence György szerzőpáros (mindkettő akkor Lukács György köréhez tartozó, pályája elején álló, képzett filozófus) élesen támadta Claude Lévi-Strauss mitológia-értelmezését, s velük szemben (az ugyancsak Lukács hatása alatt indult, de a 20. századi francia kultúra iránt elkötelezett) Józsa Péter védte meg a strukturalizmus becsületét. (Vö. Kis János–Bence György, *A strukturális elemzés határai*, *Kritika* 1969/10., illetve JÓZSA Péter, *Ami a strukturális elemzés határain innen van*, *Kritika* 1970/7.) Józsa a következőképpen próbálta meg pontosítani – valószínűleg újraértelmezni – a (praxis-filozófiaként felfogott) marxizmus kritikai feladatát: „A marxista kritikának azt kell kimutatnia, hogy az az elmélet, amely nem ismeri és nem ismeri el az ember teleológiáját, a praxist mint az emberi létezés konstitutív tényezőjét, nem mint ideológia rossz emiatt, hanem *elméletileg inkoherens* és ellentmondásos. Ezzel egyben lehetővé válik pozitív vívmányainak adaptálása.” I. m. 32. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁹ Tulajdonképpen már az orosz formalisták a század elején elsősorban a példának választott művek eredeti értelmezésével keltettek figyelmet.

mindenekelőtt Hankiss Elemér játszott meghatározó szerepet, aki meglepő és ugyanakkor könnyen átlátható elemzési szempontokat és technikákat kínált, amelyek révén merőben új megvilágításba kerültek József Attila „komplex” képei (1966), fény derült a népdalok és a slágerszövegek hatásának összetevőire (1967), a lírai vers kommunikációs mechanizmusára (1968) vagy a regénybefejezések értékszerkezetére (1969). Cikkeivel Hankiss valóságos iskolát teremtett, s legfontosabb írásainak gyűjteményes kiadása, *A népdaltól az abszurd drámáig* lendületes, színes stílusával a szakmai köröket jóval meghaladó érdeklődést keltett.²⁰

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján Hankiss tudományszervező tevékenysége is jelentős, az MTA Stilisztikai és Verstani Bizottságának titkáráként két nagysikerű – a magyarországi irodalomértelmezésben módszertani fordulatot kiváltó – konferenciát szervezett.²¹ Utóbb sokszor beszélt arról, mennyire fontos volt számára, hogy százféleképpen lehet vélekedni ugyanarról a műről;²² e konferenciák pedig éppen az effajta sokszínűségre mutattak példát, s tették ezt egy olyan kultúrpolitikai térben, amely nem tűrte meg az irányzatokat, a pluralizmust. Egyébként túltette magát ezen a korlátozáson is: miután állást foglalt az irodalomtudomány kvantitatív módszerei mellett,²³ a mű struktúrájának és hatásának összefüggését vizsgálva kézenfekvő volt nyitása a strukturalizmus felé. Ennek egyik látványos dokumentuma az 1971-ben megjelent kétkötetes szöveggyűjtemény, melyet ő válogatott a legnevesebb strukturalista szerzők műveiből.²⁴ Meg is bélyegezték érte a hetvenes évek elejének fagyosabbá váló politikai klímájában.²⁵

²⁰ HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig*, Budapest, Magvető, 1969.

²¹ Mindkét tanácskozás anyaga megjelent: HANKISS Elemér (szerk.), *Formateremtő elvek a költői alkotásban, Az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottság verselemző vitáulésén elhangzott előadások és hozzászólások anyaga, 1968. november 14–15*, Budapest, Akadémiai, 1971.; HANKISS Elemér (szerk.), *A novellaelemzés új módszerei, Az 1970-es szegedi vitáulés anyaga*, Budapest, Akadémiai, 1971.

²² A strukturalistának tudott Hankiss valójában a művészetlélektan – a *Hamlet* hatásmechanizmusának vizsgálata és az „irodalmi kifejezésformák lélektanának” tanulmányozása – felől talált el a műszerkezet problémáihoz.

²³ HANKISS Elemér, *Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban, Valóság* 1968/7.

²⁴ HANKISS Elemér (szerk.), *Strukturalizmus I–II*, Budapest, Európa, é. n. [1971] A kétkötetes szöveggyűjtemény átütő erejét csak növelte, hogy Hankiss messzemenően kitágította a strukturalista szerzők körét.

²⁵ A PÁNDI Pál által elbitorolt és szerkesztett *Kritika* új évfolyamában mesterségesen gerjesztett „strukturalizmus-vita” a Hankiss elleni ideologikus kiátkozás jegyében indult – a „vita” anyagát lásd kötetben: *A strukturalizmus-vita, Dokumentumgyűjtemény*, összeállította SZERDAHELYI István, Opus, Irodalomelméleti tanulmányok 1–2, Budapest, Akadémiai, 1977. Később még lesz szó róla. A hetvenes évek derekán Hankiss érdeklődése az értékszociológia felé fordult, a versek és regénybefejezések értékszerkezete mellett és után a társadalmi csoportok értékpreferenciáit kezdte vizsgálni (kötetben: *Érték és társadalom, Tanulmányok az értékszociológia köréből*, Budapest, Magvető, 1977). A politikai támadások is szerepet játszhattak abban, hogy szakterületet és intézményt váltott: 1975-ben a Szociológiai Intézet munkatársa lett.

Itt csak röviden utalhatok e korszak néhány fontosabb fejleményére. A poétikai és retorikai fogalmak ismertetésében jelentős szerepet játszottak a *Világirodalmi Lexikon* ilyen tárgyú szócikkei (legtöbbjüket Fónagy Iván írta). A pályakezdő nemzedék körében két műértelmező iskola is született. A Németh G. Béla vezetésével alakult budapesti műhely első közös munkája, *Az el nem ért bizonyosság – Elemzések Arany lírájának első szakaszából*²⁶ egyik fő újdonsága az volt, hogy teljes művek szisztematikus szövegelemzésére vállalkozott, s a poétikai-retorikai sajátosságok mellett figyelembe vette a történeti tényezőket is.²⁷ A másik iskola Szegeden alakult Halász Előd tanítványaiból, s a nyelvészeti indíttatású szövegelméletek irodalomelméleti változatát kívánta adni.²⁸ Említésre méltó az is, hogy nálunk a fenomenológiai és a strukturalista eljárásokkal való ismerkedés, illetve a műelemzés egzakttság-igénye egyáltalán nem zárta ki értékszempontok érvényesítését. Különböző érték-koncepciók is születtek – Hankiss Elemér „négyzetes” elemzés-modelljétől Bojtár Endre „élménycsúszdá”-ján át Bonyhai Gábor „értéknyelv”-éig – s magam is előálltam saját elképzeléssel, amelyet sikerült belecsempésznem a gimnáziumi tananyagba.²⁹

²⁶ NÉMETH G. Béla (szerk.), *Az el nem ért bizonyosság, Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, Budapest, Akadémiai, 1972

²⁷ 1979 elején részben e kör tagjai alapították meg a *Szövegmagyarázó Műhelyt*, amely – Horváth Iván terminológiájával – a „történeti poétikai” megközelítésmódot tűzte zászlajára. Közülük többben (BOJTÁR Endre, HORVÁTH Iván, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZÖRÉNYI László, VERES András és ZEMPLÉNYI Ferenc) bekapcsolódtak az új gimnáziumi reform-tankönyvek megírásába is.

²⁸ KANYÓ Zoltán, BERNÁTH Árpád és CSÚRI Károly voltak az iskola legnevesebb tagjai. Csúri Károly „generatív poétikai” megközelítésnek nevezte az általuk követett módszert. Itt említem meg, hogy Bonyhai Gábor is Halász Előd-tanítvány volt ugyan, de ő a *Szövegmagyarázó Műhelynek* lett alapító tagja.

²⁹ Már a strukturalizmust népszerűsítő Hankiss Elemér szükségesnek látta az értékszempont bevonását a műszerkezet leírásába, vö. HANKISS Elemér, *Hogyan fér bele egy táj egy háromsoros versbe? Az irodalmi mű mint az információörögzítés egyik sajátos eszköze* (1973), in *Érték és társadalom*, Budapest, Magvető, 1977. Bojtár Endre az irodalmi mű befogadásának szintjeit (az „élménycsúszda” három szakaszát) az értékelés, értelmezés és leírás egymást követő folyamataként fogta fel. A három sorrendje nemcsak csökkenő fontosságukat jelzi, hanem az olvasói élményben tapasztalható időbeli egymásra következésüket is – ha egyáltalán ez bekövetkezik, hiszen „az ideális olvasó legtöbbször megmarad az értékelésnél”. Vannak művek (pontosabban: műfajok, mint a detektívregény), amelyek csak irodalmi normáknak tesznek eleget, és vannak olvasók, akik csak az ilyen művek iránt mutatnak érdeklődést. Az igazi műalkotás esztétikai értékkel (is) rendelkezik, ami többletet jelent a (társadalmi) jelentéshez és az (irodalmi) struktúrához képest. Lásd BOJTÁR Endre, *Az irodalmi mű értéke és értékelése* (1970), in *Egy kelet-európai irodalomelméletben*, Budapest, Szépirodalmi, 1983. Bonyhai Gábor úgy közelítette meg az érték problémáját, hogy a nyelvhez hasonló önálló rendszernek tekintette, vö. BONYHAI Gábor, *Értéknyelv* (1976), in *Összegyűjtött munkái 2.*, Budapest, Balassi, 2000. A hatvanas-hetvenes évek magyar értékutatásairól lásd VERES András, *Irodalomértelmezés és értékorientáció*, in SZILI József (szerk.), *A strukturalizmus után, Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*,

A műközpontú megközelítés viszonylag gyorsan elfogadottá vált, és csak átmenetileg tudta feltartóztatni az 1972–1973-as ún. „strukturális-vita”, egy rövid életű politikai hideghullám terméke, amely végül éppúgy a konzervatív tábor vereségével végződött, mint a nyolcvanas évek derekán–végén a recepcióesztétikát elutasító próbálkozás.³¹ A támadást eredetileg a pártközpont kezdeményezte,³⁰ Pándi Pál pedig (immár a *Kritika* újdonsült szerkesztőjeként) kapva kapott a lehetőségen és megszervezte a Hankiss Elemér és a strukturális elleni hadjáratát. A támadássorozat azonban elakadt, mert felállt a védelem is, és tiltakozott a tudományba való illetéktelen beavatkozás ellen. Ez merőben új jelenség volt. Bezeczky Gábor szerint sok irodalomtörténész az állásfoglalás után – a kampány elmúlt időket idéző hangvétele miatt – „már nem sokat bajlódott a marxista irodalom-felfogás javítgatásával”, és a marxizmus és formalizmus egymást kizáró ellentétének hivatalos kinyilvánítása „voltaképpen a marxizmust rekesztette ki a közelmúlt és a jelen tudományos fejleményei iránt érdeklődő irodalmárok számára a választható lehetőségek közül”.³²

Nem kívánom elbagatellizálni a hetvenes évek eleji politikai támadássorozat következményeit,³³ de a palackból kiszabadult szellemet már nem lehetett visszazárni. A jelentős irodalomelméleti művek lefordítása felgyorsult a hetvenes és nyolcvan-

Budapest, Akadémiai, 1992, 264–283. Ugyanitt olvasható az a hetvenes évek elején kialakított értékelméleti koncepció, amely az alábbi gimnáziumi tankönyvben szerepelt: RITOÓK Zsigmond–SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, *Irodalom a gimnázium I. osztálya számára*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979, később pedig VERES András, *Bevezetés az irodalmi művek olvasásába*, Budapest, Krónika Nova Kiadó, 2001.

³⁰ PÁNDI Pál és SZERDAHELYI István még a rendszerváltás előestéjén is igyekeztek megakadályozni a „polgári” ideológia beáramlását.

³¹ 1972-ben az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalást tett közzé az irodalom- és művészetkritika helyzetéről, amelyben a kipécézett negatív jelenségek között felsorolta a strukturális is, és név szerint elmarasztalta Hankiss Elemért és Bojtár Endrét. Jellemző passzus az állásfoglalásból: „Nálunk is terjedőben van – mert divatosága és bizonyos részeredményei miatt a kritikusok többsége óvakodik élesen fellépni ellene – a *művészetelméleti formalizmus* nem egy változata, amely a műelemzés történelmi-társadalmi értékelését tagadja; a szerkezet-elemzés technikai módszerét világnézetté »előléptető« strukturális: a csak látszólag ideológiamentes neopozitivizmus befolyása.” Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése, Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása, *Társadalmi Szemle* 1972/10.

³² BEZECZKY Gábor, Befejezetlen történet: a magyar strukturális rövid tündöklése, in SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András (szerk.), *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig*, Budapest, Gondolat, 2007. 583.

³³ Lukács György halála (1971) után a Budapesti Iskola tagjait egzisztenciálisan ellehetetlenítették, és emigrációba kényszerítették. A Hankiss Elemér ellen szervezett kampány kevésbé volt drasztikus, de adminisztratív következménnyel is járt, például a Hankiss által előzetesen benyújtott és jóváhagyott nagydoktori kérelmét a „vita” megindulásakor felfüggesztették.

nas évtizedben.³⁴ 1977-ben önálló könyvsorozat indult *Opus, Irodalomelméleti tanulmányok* címmel (Bonyhai Gábor szerkesztette), amely a nagyobb terjedelmű hazai munkák publikálására vállalkozott. Az irodalomtörténészek egyre nagyobb körét érték el az elméleti kérdésfeltevések. Bár a strukturalizmushoz kapcsolódó publikációk száma átmenetileg csökkent,³⁵ de főleg azért, mert jelentkeztek az új trónkövetelők, a posztstrukturalista irányzatok. A nyolcvanas években már nyíltan lehetett beszélni arról, hogy az irodalomelméletet nem helyes zárt rendszernek tekinteni (sőt a marxizmust sem). Világossá vált: az irodalomelmélet lényegéhez tartozik – hatékonyságának elengedhetetlen feltétele –, hogy ismételten vizsgálat alá vegye saját alapfogalmait, módszereit.³⁶ Ez viszont azzal a nyugtalanító felismeréssel járt, hogy nincs lehetőség az elméleti problémák *koherens rendszerezésére*, az egymást kizáró igényekkel fellépő elméleti iskolák valamifajta szintézisére.

E dilemmának reprezentatív dokumentuma az a hosszú vajúdas után elkészült, elméleti kézikönyvnek tervezett, de végül tanulmánykötetté szelídült vállalkozás, amely 1992-ben jelent meg *A strukturalizmus után, Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben* címmel.³⁷ A szerkesztői koncepció szerint „az irodalom kuta-

³⁴ Példaképpen néhány különösen fontos mű magyarul: Jurij LOTMAN, *Szöveg – modell – típus* (válogatta HOPPÁL Mihály), Budapest, Gondolat, 1973, Borisz EICHENBAUM, *Az irodalmi elemzés*, szerkesztette FOLLINUS Gábor, Budapest, Gondolat, 1974, Mihail BAHTYIN, *A szó esztétikája*, Válogatott tanulmányok, fordította KÖNCZÖL Csaba, Budapest, Gondolat, 1976, Umberto ECO, *A nyitott mű*, Válogatott tanulmányok, szerkesztette KELEMEN János, Budapest, Gondolat, 1976, Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, fordította BONYHAI Gábor, Budapest, Gondolat, 1977, Jurij TINYANOV, *Az irodalmi tény*, fordította KÖNCZÖL Csaba, Budapest, Gondolat, 1981, Roland BARTHES, *Mitológiák*, válogatta és fordította ÁDÁM Péter, Budapest, Európa, 1983, Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Egy filozófiai hermeneutika vázlata, fordította BONYHAI Gábor, Budapest, Gondolat, 1984, Erich AUERBACH, *Mimézis*, A valóság ábrázolása az európai irodalomban, fordította KARDOS Péter, Budapest, Gondolat, 1985, Mihail BAHTYIN, *A beszéd és a valóság*, Filozófiai és beszédelméleti írások, válogatta KÖNCZÖL Csaba, Budapest, Gondolat, 1986, *Struktúra, jelentés, érték*, A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban, válogatta BOJTÁR Endre, Budapest, Akadémiai, 1988, Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, fordította BACSÓ Béla, Budapest, Európa, 1988.

³⁵ Bezeczkzy Gábor statisztikája szerint 1972-ig a strukturalizmussal kapcsolatba hozott-hozható publikációk száma 71, 1973 és 1980 között 26. (Lásd *Befejezetlen történet: a magyar strukturalizmus rövid tündöklése*, 595–598.)

³⁶ Vö. VERES András, Az irodalomelméleti kutatások helyzete és távlati lehetőségei, *Kritika* 1985/9., 7.

³⁷ Lásd *A strukturalizmus után, Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*. A kötet szerzői: BOJTÁR Endre, HORVÁTH Iván, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZILI József, KÁLMÁN C. György és VERES András. A szerkesztői előszó kedvét leli az efféle paradoxonokban: „...az összeegyeztethetetlen elemek egységén alapuló, az összeférhetőségüket feltételező konzisztencia feszültségeiből nyerne erőt, miközben rendhagyó módon a rendhagyót rendszerezik”. (I. m. 11.) Mindezenre *A strukturalizmus után* a rendszerváltást követően az első olyan összefoglaló mű, amely a kötelező marxizmus elvárásaitól megszabadulva mutatta meg, hogyan lehet az új helyzetben irodalomról, irodalomtudományról és irodalomelméletéről szabadon beszélni, úgy, hogy a megszólalásban sem az ideológiai igazodás, sem az ideológiai lázadás gesztusa nem játszik szerepet.

tása csak az önmagukban konzisztens elméletek közötti térben lehetséges”, ezért lett az elkészült kötet egymástól különböző területekről szóló és ugyanakkor egymással érintkező tanulmányok gyűjteménye. A könyv szerzői vállalták a „műfajtalankodás” kockázatát, s eljárásukat egyszerre tekintették a hazai és a nemzetközi irodalomelméleti helyzet adekvát képének és expresszív kifejezésének. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy a magyar irodalomelmélet maga is *határhelyzetben* tudta magát, amikor a politikai rendszerváltás bekövetkezett.

*Az 1990-es években*³⁸

Az 1990-es évek krónikája már félig-meddig a jelenhez tartozik. A rendszerváltást követően megszűntek az ideológiai tabuk, a tájékozódás köre kiszélesült, a fordítások száma radikálisan megnőtt.³⁹ Az Irodalomelméleti Osztály elveszítette kitüntetett helyzetét és szerepét, az elméleti munka decentralizálódott, számos műhelyben folyt a kísérletezés új kérdések és válaszok megfogalmazására. Elsősorban nagy hatású tanárok (mint Kovács Árpád vagy Thomka Beáta⁴⁰) körül alakultak ki iskolák, de a

³⁸ A továbbiakban rövidebbre fogom az irodalomelmélet történetének ismertetését. Azt, hogy hosszabban időztem el az indulásnál, nemcsak az motiválta, hogy elfogult vagyok e korszak iránt, amelynek magam is alakító részese voltam, és amelyet az irodalomelmélet felívelő szakaszának tartok. Hanem az is, hogy emlékezete elhalványulóban van, mert az újabb nemzedékek hajlamosak megfedkezni az elődökről, szeretik azt hinni, hogy az időszámítás velük kezdődik. Horváth Iván tette szavá, hogy például KULCSÁR SZABÓ Ernő úgy kezdi *Irodalom és hermeneutika* című kötetét, „mintha győztes hadvezér tekintene vissza dicsősége színhelyére”, amikor magának tulajdonítja az 1990-es évek hermeneutikai fordulatát. Efféle hazai hermeneutikai fordulat bizonyosan nem történt akkor – mondja Horváth Iván. – A változás a ’70-es–’80-as évek fordulóján következett be, s akkor sem szervesen, nem előzmények nélkül.” Lásd HORVÁTH IVÁN, A hermeneutikai ajánlat, *Literatura* 2004/1, 109. Pontosítanám az időpontot: szerintem (mint azt kifejtettem az előző fejezetben) az első fordulat a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején történt.

³⁹ Immár se szeri, se száma a fordításoknak. Olyan, az irodalomelméleti gondolkodást meghatározó szerzők könyvei váltak magyar nyelven hozzáférhetővé, mint Jacques Derrida (1991), Hans Robert Jauss (1997), Jonathan Culler (1997), Theodor W. Adorno (1998), Northrop Frye (1998), Michel Foucault (1999), Paul de Man (1999), Paul Ricœur (1999), Wolfgang Iser (2001); összefoglaló művek: ANN JEFFERSON–DAVID ROBEY (szerk.), *Bevezetés a modern irodalomelméletbe, Összehasonlító áttekintés*, fordította BABARCY Eszter, BECK Tamás, Budapest, Osiris, 1995, Terry EAGLETON, *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*, fordította SZILI József, Budapest, Helikon, 2000; szöveggyűjtemények: BÓKAY Antal–VILCSEK Béla (szerk.), *A modern irodalomtudomány kialakulása, A pozitívizmustól a strukturalizmusig*, Budapest, Osiris, 1998, BÓKAY Antal et al. (szerk.), *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása, A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*, Budapest, Osiris, 2002.

⁴⁰ THOMKA Beáta sorozatszerkesztésében jelent meg az alábbi fordításválogatás: *Az irodalom elméletei I–V*, Pécs, JPTE, illetve *Jelenkor* 1996–1997.

fiatal kutatók (legalább részben) önszerveződése révén is létrejöttek értelmező közösségek, mint a szegedi deKON- és a pécsi Sensus-csoport.⁴¹

A leglátványosabb Kulcsár Szabó Ernő fellépése volt, iskola is alakult ki körülötte. Elkerülhetetlen redukció (és nyilvánvaló aránytalanság), hogy csak vele foglalkozom itt viszonylag részletesebben.⁴² A kilencvenes évek irodalomelméleti közbeszédét elsősorban ő alakította. *A magyar irodalom története 1945–1991* című könyvét⁴³ kell mindenekelőtt kiemelni, amely 1993-ban nagy feltűnést keltett. Nemcsak alapos kritikák jelentek meg róla, hanem (nálunk szokatlan módon) egy könyv terjedelmű, tüzetes elemzés is, Bezeczký Gábor kitűnő munkája.⁴⁴ Csak abban nem értek egyet Bezeczkývel, hogy szerinte Kulcsár Szabó valójában irodalomtörténész, nem irodalomelméleti szakember. Ennyi erővel akár kritikusként is be lehetne sorolni őt,⁴⁵ nem is beszélve arról, hogy az irodalomelmélet művelőinek többsége (nálunk is) az irodalomtörténészek közül került ki.⁴⁶ Kulcsár Szabónak pedig jóval nagyobb volt a hatása a magyar irodalomelméleti gondolkodásra, mint az irodalomtörténet-írásra, már csak azért is, mert az utóbbival terméketlen hadakozást folytatott. Jóllehet *A magyar irodalom története* című művében az általa követett módszer elméleti premisszái csak jelzésszerűen szerepelnek, de egy külön tanulmányában részletesen kifejtette ezeket.⁴⁷

Kulcsár Szabó Ernő mindenekelőtt korszakolási javaslatával aratott sikert, úgy tűnt, hogy szempontjai alapján újra lehet rendezni a legújabb kori magyar irodalomtörténetet, méghozzá olyan nézőpontból, amely a századvégi posztmodern irodalom felől értékeli át a korábbi teljesítményeket. A 20. századi európai (és magyar) iro-

⁴¹ A deKON-csoport évenként rendezett konferenciát, melynek anyagát megjelentette (a sorozat első kötete 1994-ben jelent meg *Dekonstrukció* címmel). A csoport fordítói teljesítménye is jelentős (*Testes könyv I–II*, Szeged, Ictus, 1996–1997). A nevében is dekonstruktivista társaság létrejöttének kezdeményezője, ODORICS Ferenc, az Irodalomelméleti Osztálynak is tagja volt, és a német konstruktivista iskoláról írta disszertációját. Szegeden szerkesztették azt a tanulmánykötetet is, amely jól reprezentálja az ezredvégi magyar irodalomelmélet szinte valamennyi irányzatát: ÁRMEÁN Otília, FRIED István, ODORICS Ferenc (szerk.), *Irodalomelmélet az ezredvégen*, Budapest–Szeged, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, 2002.

⁴² Nem szólok az Irodalomelméleti Osztály további működéséről sem, a középnmzedékek (KÁLMÁN C. György, BEZECZKY Gábor, HAJDU Péter és mások) jelentős teljesítményéről.

⁴³ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Budapest, Argumentum, 1993.

⁴⁴ BEZECZKY Gábor, *Irodalomtörténet a senki földjén*, Pozsony, Kalligram, 2008.

⁴⁵ Magam szóvá is tettem Kulcsár Szabó könyvében a kritikai és irodalomtörténeti nézőpont keveredését – lásd VERES András, Új magyar irodalmi kánon?, *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 1993/3, 297–305.

⁴⁶ Lehetséges persze, hogy Bezeczký Gábor e szembeállítással arra próbált célozni, hogy Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténeti érdeklődésű munkája fölöttébb szegényes elméleti apparátust mozgósít, például egyáltalán nincs rálátása a modern nyelvelméletekre.

⁴⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, Az irodalmi modernség integratív történeti értelmezhetősége, *Irodalomtörténet* 1993/1–2; kötetben: in K. Sz. E., *Irodalom és hermeneutika*, Budapest, Akadémiai, 2000.

dalom négy időszakát különböztette meg: a klasszikus modern, az avantgárd, a késő-modern és a posztmodern – a maga idején egyaránt „korszerű” – irányzatát.⁴⁸ Bár az irodalom történeti pozicionálásában két legfontosabb szempontként a nyelvhez és a szubjektumhoz való viszonyt jelölte meg, valójában a (strukturalista) irodalomelmélet korábbi nyelvészeti orientációját bölcséletire cserélte fel.⁴⁹ Az irodalomtudományi gondolkodást is irányzatok harcának tekintette, s igyekezett lépést tartani a fejlődéssel: a mindenkori legújabbal szinkronban lenni. Előbb a posztstrukturizmust a hermeneutika és a recepcióesztétika felől bírálta, később elmozdult a dekonstrukció – azaz Gadamer-től Paul de Man – irányába.⁵⁰

Hasonló folyamatos pozícióváltás másoknál is megfigyelhető, de nem feltétlenül járt együtt a *kizárólagos autentikusságra* törekvéssel, amely Kulcsár Szabót és iskoláját jellemzi. Például Szegedy-Maszák Mihály is folyamatosan igazodni igyekezett a feltörekvő új irányzatokhoz, de az újabbak felismeréseit nem feltétlenül fordította a korábbiak ellen, hanem kereste a lehetséges közös nevezőt. Például *Az irodalmi mű alaktani hatáselemlete* című tanulmányában (1992) az antikvitás óta létező retorikai hagyományról sem feledkezett meg, s Bahtyinnak a nyelv dialogikusságáról szóló felfogását követve egyaránt elhárította az immanens irodalommagyarázat és a történelmi viszonylagosság kizárólagosságának kísértését. Úgy vette számba a lírai és epikus művek alaktani hatáselemeit – a morfológiai és szintaktikai alakzatoktól haladva a szemantikai és kronotopikus (egyszerre tér- és időbeli) alakzatokon át a nézőpont és beszédhelyzet, valamint a cselekmény típusainak bemutatásáig –, hogy a hatás érvényesülésében egyszerre vette figyelembe az irodalmi szöveget sajátosan jellemző belső összefüggések s a történelmi és kulturális feltételektől függő olvasói szokásrendszerek szerepét.⁵¹

⁴⁸ Olyan tipológiáról van szó, „melynek négy, logikailag egyidejű rubrikáját Kulcsár Szabó Ernő a korszerűségek egymást felváltó időbeli sorrendjeként értelmezi”. Lásd BEZECZKY Gábor, *Irodalomtörténet a senki földjén*, 115. A négyes szám ugyan csak utólag vált teljessé (a „késő-modern” kategória később került a többihez), de a tipológia alapjául szolgáló ismérvek eleve kijelölték a négy lehetőséget. (Bezeczky Gábor ironikusan „felnégyelés”-t emleget.) Minthogy Kulcsár Szabó egyszálú történetként gondolja el a korszakok egymásra következését, tipológiája – a korszakok egyidejű fennállásának lehetőségét elismerve is – meglehetősen merev, nem számol a „perifériák” esélyeivel a kulturális „központok”-hoz képest.

⁴⁹ A magyar irodalomtörténet-írásban szokatlan jelenség az is, hogy Kulcsár Szabó még az egyes művek értelmezésében is előszeretettel hivatkozik tekintélyként bölcselőkre, elméletirókra, miközben mellőzi az irodalomtörténészek és kritikusok megállapításait. Voltaképpen az irodalom (általa elfogadott) autonóm létmódjának is ellentmond a bölcséleti szempont ilyen fokú túlbecsülése – föltéve, hogy a filozófiát nem azonosítjuk a művészettel.

⁵⁰ A kényszeres továbblépés a mediális kultúratudomány jelentkezésekor előbb megakadt, Kulcsár Szabó erősen kritizálta, de azután megbarátkozott vele.

⁵¹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselemlete*, in SZILI József (szerk.), *A strukturalizmus után, Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*, 113–197.

Az irodalomelmélet az 1970-es években nálunk az irodalom és a róla való gondolkodás szabadságát képviselte. A kilencvenes években gyökeresen megváltozott a helyzet, az irodalomelmélet egyre inkább az irodalomértelmezés „megrendszabályozója” lett. Nem sajátosan magyar jelenségről van szó. Az irodalomelmélet mint az irodalomtudomány meta-tudománya, kezdettől fogva feladatának tekintette, hogy normákat állítson fel, meghatározza a játékszabályokat. Az elméletírók nemcsak definiálták az irodalmat és az irodalmiságot, hanem elő is írták, hogy miről szóljon a művek értelmezése és elemzése; nemcsak tisztázni próbálták, hogy miként működik az olvasás, hanem azt is megmondták, hogyan kell és hogyan nem szabad olvasni. Hajdu Péter találó megfogalmazása szerint „mintha egy törvényhozót vagy egy iskolamestert hallanánk, aki elmagyarázza, milyen a jó viselkedés, és milyen a rossz, amikor az irodalmár téved a feladatát illetően”.⁵² Az irodalomelméletnek ezt a veszedelmes hajlandóságát Kulcsár Szabó Ernőnek és iskolájának sikerült teljes mértékben átvennie és fölerősítenie.

Hajdu Péter figyelmeztet arra is, hogy bár az irodalomelmélet nem politikai vagy szervezeti hatalmat próbál gyakorolni, hanem diszkurzív, de „könnyen belátható, hogy ha egyszer sikerült a diszkurzív terepen hatalmi pozíciót kivívni, azt esetleg sikerülhet intézményes hatalommá konvertálni, és akkor már hamar lesznek politikai tétjei is a folyamatoknak”.⁵³ A rendszerváltást követően megszűntek a szakmát korábban sújtó politikai korlátozások, így okafogyottá vált a velük folytatott küzdelem. Ugyanakkor – szerencsétlen módon – Kulcsár Szabónak és iskolájának az ezredfordulón számos intézményes pozíciót sikerült megszállnia, ami egészségtelen függőséget teremtett, bár ezt részben ellensúlyozta a szakma egy részének ellenállása és az, hogy az irodalomelmélet időközben elveszítette kitüntetett helyzetét.

Az irodalomelmélet pozíciójának megroppanása ismét nem magyar, hanem nemzetközi tendencia. Nálunk az elméletellenes érvek – ekkor *már* és *még* – jóval kisebb figyelmet keltettek, de az Amerikában folyó kánonvita nyomán itt is fölmerült az értékszempontok újrendezésének igénye. Jellemző példa lehet erre Szegedy-Maszák Mihály szemléletváltása az 1990-es évek végén, amikor az irodalomtörténetírás nemzetformáló (küldetéselvű) és kultúraépítő (fejlődéselvű) modelljeit kezdte el bírálni. A 2001-es Hungarológiai Kongresszuson megtartott előadásában kifejezetten ellenezte, hogy a magyar értekezők számottevő része átvegye „egyres nyugati szerzőktől a modernség egységes nemzetközi történetének alapelveit”, és arra hivatkozott, hogy „a kultúra világméretű egységesülése kérdésessé teszi a vonalszerű előrehaladás hitelét”.⁵⁴ A csúcspontot preferáló kánonok veszélyeire figyelmeztetett, részben a kismesterek, részben a kis nemzetek irodalmi értékeinek védelmében.

⁵² HAJDU Péter, Büntetés és dicséret az irodalomelméletben, *Literatura* 2015/2, 104.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, A kánon mibenléte: remekmű és fejlődéstörténet, in Sz. M. M., *Megértés, fordítás, kánon*, Szegedy-Maszák Mihály válogatott munkái, Pozsony, Kalligram, 2008. 128, illetve 120.

Sokan úgy fogták fel ezt, mint alig leplezett támadást Kulcsár Szabó álláspontja ellen (is). Valójában többről volt szó, mint az egyszálú, lineáris korszakolás elutasításáról. 2007-ben *A magyar irodalom története*i című, sokszerzős kézikönyv főszerkesztőjeként Szegedy-Maszák Mihály szükségesnek látta előszavában leszögezni: „...az egyetlen kulturális örökségbe vetett hit arra ösztönözhet, hogy az irodalom múltjának áttekintése üdvtörténetnek rendelődjék alá”, következésképp – a különböző hagyományok létét feltételezve – tartózkodni kell a korszakok egyértelmű kijelölésétől.⁵⁵ Nyilvánvaló, hogy ez a beállítás nemcsak az irodalmi teljesítmények értékét *relativizálja*, hanem az irodalomtudomány számos alapfogalmát is.⁵⁶

Más kérdés, hogy a szépirodalom és az irodalmi élet természeténél fogva plurális képződmény. A hivatkozott irodalomtörténeti folyamatrajz éppen abban kívánt szakítani a korábbi gyakorlattal, hogy abból indult ki: minthogy nem egyetlen hagyomány van, hanem sokféle, ezért elhibázott dolog az irodalomnak (egészében) *egységes* fejlődéstörténetet tulajdonítani, valaminő középpontban álló értékhez mérhető teleológiával, ehelyett sok-sok kis, magába záruló történetből álló *hálózatként* kell felfognunk, sok-sok kis, önmagát tételező, különálló teleológiával, amelyek között létesül, vagy nem létesül kapcsolat.⁵⁷

Az irodalomtörténet-írás (és a filológia) válaszai az irodalomelmélet kihívására

Befejezésül röviden kitérek az irodalomelmélet és az irodalomtörténet-írás, illetve a filológia viszonyának alakulására. A 20. századi poétikai iskolák legtöbbje – az orosz formalistákkal kezdve – átgondolatlansággal és téveszmékkel vádolta az irodalom-

⁵⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Előszó, in JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza (szerk.), *A magyar irodalom története*i I, *A kezdetektől 1800-ig*, Budapest, Gondolat, 2007, 7.

⁵⁶ Szegedy-Maszák Mihály egyik leginkább figyelemre méltó irodalomtörténeti tanulmányában József Attila értelmezőit bírálja, nagy erudícióval és fölényes tárgyismerettel bizonyítva, hogy miképp válik egyoldalúvá Bókay Antal, amikor az angolszász, Tverdota György, amikor a francia és Kulcsár Szabó Ernő, amikor a német irodalom felől próbálja meghatározni a magyar költő fejlődéstörténeti helyét. De ő maga nem áll elő új koncepcióval. Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, A szerző önazonossága József Attila életművében, in SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András (szerk.), *A magyar irodalom története*i III, *1920-tól napjainkig*, Budapest, Gondolat, 2007, 291–309.

⁵⁷ Figyelemre méltó, hogy miközben úton-útfélen visszhangozták a vállalkozást recenziálók a nagy elbeszélés érvénytelenné válását, *A magyar irodalom története*i ellen az egyik leggyakrabban felhozott vádpontjuk a folyamatos, összefüggő (végső soron teleologikus) elbeszélés hiánya volt. Vö. BOJTÁR ENDRE (és mások), *A magyar irodalom története*i, 2000 (Kétezer) 2007/11; ANGYALOSI Gergely, Százharminchat kicsiny irodalomtörténet, *Beszélő* 2008. február; BALÁZS Imre József (és mások), Mit tud másként? *Korunk* 2008/5; a 2008. június 9-i írószövetségi vita anyaga: ÁCS Margit (szerk.), *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet*, Tanácskozások az Írószövetségben, Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Alapítvány, 2009.

történet-írást. Például Welles és Warren irodalomelméleti kézikönyve az irodalomtudomány pitvarába utasítja az adatok rendezését és rögzítését végző filológiát, csupán az érdemi munkát segítő-előkészítő segédtudományként hajlandó számolni vele. Szkeptikus az irodalomtörténet-írással szemben is: „...a legtöbb irodalomtörténet inkább társadalomtörténetnek mondható, vagy irodalommal illusztrált esztétikátörténetnek, avagy konkrét művekről alkotott impressziók és ítéletek többé-kevésbé kronológiai rendbe szedett sorozatának”.⁵⁸ Bár az életrajzi, pszichológiai, társadalom- és kultúrtörténeti vizsgálódásokat az irodalomtudomány részének tekinti, ezeket „külsőleges”, azaz másodrangú megközelítéseknek tartja, szemben a „belsőleges” megközelítésekkel, az irodalmi nyelv tanulmányozásával, a verstannal, a stilsztikával, a poétikával és a narratológiával, amelyek szerint a „szorosan vett” irodalomtudományt alkotják.

Az 1960-as és 1970-es években nálunk az irodalomelmélet nem engedhette meg magának, hogy radikálisan támadja a filológiát, és nem is törekedett erre, hanem arra helyezte a hangsúlyt, hogy bemutassa: milyen előnyökkel jár az elméleti belátások figyelembevétele. Az irodalomtörténészek közül sokan mégis gyanakodva fogadták, ugyanolyan ideológiai ballasztot láttak benne, mint a marxizmusban. Voltak, akik támadták az új műelemző eljárásokat, elutasították, vagy figyelmen kívül hagyták az elméleti javaslatokat.⁵⁹ A megszokás is egy ideig az elfogadás ellen dolgozott, az egyetemi oktatásban a hatvanas években a „Bevezetés az irodalomtudományba” elnevezésű kollégiumok gyakorlatilag a téma megcsúfolását jelentették. Csöppet sem meglepő, hogy még a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján is az új gimnáziumi reformtankönyvek irodalomelméleti nyitása kiverte a biztosítékot a konzervatív egyetemi és középiskolai tanárok körében.⁶⁰

Az irodalomelmélet elleni bizalmatlanság a rendszerváltást követően sem tűnt el egészen. Kulcsár Szabó irodalomtörténetének egyik – korábban publikált – fejezete⁶¹ elegendő volt ahhoz, hogy a neves kiadói szakember Domokos Mátyás úgy érezze: meg kell védenie az irodalmat a szerzővel szemben.⁶² A nyolcvanas évektől kezdve

⁵⁸ Lásd René WELLES–Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, fordította SZILI József, Budapest, Osiris, 2002, 259.

⁵⁹ Így például Bonyhai Gábor *A kiválasztott* című Thomas Mann-regényről készült kitűnő elemzése is, az *Értéknyelv* című, eredeti meglátásokban bővelkedő elméleti tanulmánya is tökéletesen visszhangtalan maradt.

⁶⁰ Igaz, nemcsak a tankönyvek újító szemlélete váltott ki ellenérzést, hanem a nyelvezete, valamint a világirodalom túlzottnak talált képviselője is.

⁶¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, A posztmodern és az új érzékenység, *Kortárs* 1993/2.

⁶² DOMOKOS Mátyás, Az „inautentikus” kinyilatkoztatás, *Kortárs* 1993/3. Domokos a politikához hasonlóan a filozófiát és a tudományt is illetéktelennek minősítette az irodalom megítélésében. „Nem indokolatlan az indulatot gerjesztő félelem sem az irodalom részéről – írja egyik különösen sikerült mondatában –, mert [...] egykettőre kiviláglik, hogy a Nietzsche–Heidegger–Wittgenstein–Gadamer–Derrida ötösfogat megbűvöltjei milyen hűségesen »megőrzik« (»megszüntette« persze!) egy másik ötösfogat: Marx–Engels–Lenin–Sztálin–Lukács kíméletlen, a valóságra és az értékekre egyaránt süket voluntarizmusát.” Lásd i. m. 3.

azonban az irodalomelmélet nagyobb szerepet kapott az egyetemi oktatásban.⁶³ Az irodalomtörténészek közül sokan megtértek az új idők új tanaihoz, részben a tömegvonzásnak, részben a szellemi nyomásnak engedve. Kulcsár Szabó és iskolája ugyanis hajthatatlan és kíméletlen bírálatot gyakorolt irodalomtörténet-írásunk fölött. Itt csak két példát hozok fel az ún. „referencializáló” értelmezésekkel való hadakozásából.

Először 1998-as Ady-tanulmányában vetette fel, hogy mennyire zsákutcába vitte e költészet recepcióját az „életszerűség” referenciális eszméje. Az 1912 és 1914 közötti pályaszakaszt, melyet a kortársak hanyatlásként, a későbbi kommentárok pedig a szimbolikus látásmód csökkenéseként értékelték, Kulcsár Szabó azért találta a legalkalmasabbnak Ady pozitív poétikai-nyelvi fordulatának kimutatására, mert ebben a periódusban már nem lehet úgy értelmezni a verseket, hogy „a költészettörténeti innováció a polgári radikalizmus forradalomhitének megnyilvánítója, a szerelmi líra trópusainak transzformálhatósága a polgári házasság-morál leleplezője, a szodomita nő mitológiája pedig egy valóságos szerelmi történet krónikájának átirata volna”.⁶⁴

Később hasonló élességgel bírálta a József Attila-irodalmat, amely szerinte a végletekig kimerítette a referenciális olvasás minden lehetőségét, a „szenvedéstörténetként rekonstruált életrajz”-hoz igazította és „antropologizálta” a szövegek poétikai teljesítményét: „amolyan viktimológiai sorsértelmezéssé tette, s hol világnézet- és mozgalmortörténeti, hol pedig család- és kórtörténeti fordulatok mentén referencializálta a versszövegeket”.⁶⁵ Kulcsár Szabónak abban feltétlenül igaza volt, hogy az Ady Endre, majd József Attila személye körül kialakult kultusz gátolta a poétikai teljesítmény iránti figyelmet. De írásaiból rendre az a vélekedés volt kiolvasható, hogy a megújulás csak úgy képzelhető el, ha a magyar irodalomtörténészek az általa képviselt, a hermeneutika és a dekonstrukció egyvelegéből összeálló, az irodalom immannenciáját szem előtt tartó álláspontot fogadják el kiindulási alapnak.

Az egyes szakterületek képviselői nem késlekedtek a válasszal. Például Tverdota György a József Attila-irodalom elparentálását követően nyilatkozott arról, hogy „a referenciák kiaknázása a legkevésbé sem akadályozza a szövegek poétikai elemzését [...]. Nem választani kell a referenciális és a poetológiai olvasás között, hanem arányosan társítani a kettőt.”⁶⁶ Azaz nem a referencialitások tételezése, hanem az értelmezés velük visszaélő műveletei okolhatók az interpretáció félresiklásáért.

⁶³ Kulcsár Szabó Ernőnek is fő bázisa lett a pécsi, majd a miskolci, végül a budapesti bölcsészkar. Az általa képviselt nézetek terjesztését volt hivatott szolgálni az a konferencia-sorozat is, amely legjelentősebb 20. századi alkotóink „újraolvasását” tűzte ki célul.

⁶⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, Az „én” utópiája és létesülése (Ady Endre avagy egy hatástörténeti meta-lepszis nyomában), in *Irodalom és hermeneutika*, Budapest, Akadémiai, 2000, 155.

⁶⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Szétterült ütem hálója” (Hang és szöveg poétikája: a későmodern kor-szakküszöb József Attila költészetében), in *Irodalom és hermeneutika*, 170.

⁶⁶ TVERDOTA György, A József Attila-kutatás dilemmái, Egy tanulmánykötet ürügyén, in TVERDOTA György, VERES András (szerk.), *Testet öltött érv, Az értekező József Attila*, Budapest, Balassi, 2003, 204. Mert „óriási távolság van a között a gyakorlat között – írja Tverdota –, amikor egy műalkotást az élet dokumentumává fokozunk le, amikor a lírai én-t minden további nélkül azonosítjuk az

Az elméleti kiindulópont heurisztikai jelentőségét (mint arról már volt szó) az is minősíti, hogy milyen belátásokhoz vezet az irodalomértelmezésben. Szóvá tettem, hogy Ady-tanulmányában Kulcsár Szabó az *Óh, furcsa Élet* című verset ünnepli (a *Hunn, új legenda* ellendarabjaként), az életmű olyan előremutató szövegeként, amely „szemantikailag már-már az alany teljes nyelviesülésének illúzióját” kelti.⁶⁷ Márpedig a versben ezt találjuk:

Be jó, hogy valaki majdnem kell,
Be rossz, hogy én egy tréfa,
Hiúság, Ady, senki sem vagyok,
Csak egy ötlet,
Egy fogás néha.

Valóban kivételes Ady egész életművében az én ilyen mérvű lefokozása. De nem valószínű, hogy az idézett vers lenne az, amely elfogadtatja velünk Ady újító szellemét. Nagyon úgy néz ki, hogy az esztétikai érzékenység áldozatul esett az elméleti konstrukciónak.⁶⁸

A 2002-es *Hermeneutika és filológia* című miskolci tanácskozáson hangzott el *A látható nyelv elkülönítése: hermeneutika és filológia* című előadása, amelyben Kulcsár Szabó Ernő már a magyar filológia egészét illette súlyos fogyatékoságokkal: „beteges elméleti »immunitása«”-t, „szegényes praxisá”-t, „anakronisztikus hatástörténeti helyzeté”-t ostromozta.⁶⁹ Nemcsak heves vitákat váltott ki, de (másfél évtized után először) sok irodalomtörténész előtt ismét kétségessé tette az irodalom-

életrajzi én-nel, s aközött, hogy az életrajz, a szellemi tájékozódás, a lélektani megközelítés által nyújtott és szerzett ismereteket kiaknázzuk a szöveg jobb megértése érdekében. Kétségkívül valamiféle emancipatorikus logika működik azokban a kísérletekben, amelyek meg kívánnak szabadulni a referencialitás elvétől, hiszen ha a szöveg nem utal valami rajta kívül található valóság-összefüggésre, akkor az értelmező mozgástere hallatlan mértékben megnövekszik.” I. m. 203.

⁶⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az „én” utópiája és létesülése (Ady Endre avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában)*, 164.

⁶⁸ Vö. VERES András, A referencia védelmében, in VERES András (szerk.), *Az irodalomtörténet esélye, Irodalomelméleti tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 2004, 158. Tverdota György Kulcsár Szabó Ernő József Attila-értelmezését bírálva von le hasonló következtetést: „...a szerzőt láthatóan nemigen érdekli a költői teljesítmény, hanem – mivel a műveket csupán illusztrációnak szánja – csak arra figyel, ami azokban az ő líraelméleti koncepcióját és költészettörténeti vízióját látszik igazolni.” Lásd TVERDOTA György, *A József Attila-kutatás dilemmái, Egy tanulmánykötet ürügyén*, 201. Lásd még a két tábor vitáját a következő kötetben: PRÁGAI Tamás (szerk.), *„Mint gondolatjel, vízszintes a tested...”*, *Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, A Kortárs folyóirat és a Mindentudás Egyeteme kiadása, 2005. 3.

⁶⁹ „Filológia és hermeneutika viszonyának kérdése ugyanis távolról sem egyazon horizont függvénye az ezredforduló szellemtudományi diszkurzusának hazai, illetve nemzetközi mezőnyében. A hazai irodalomtörténet-írás beteges elméleti »immunitása« folytán filológiánknak, minden megújulási szándéka ellenére, lényegében utóbb is csupán két pozitivistá paradigmá

elmélet hasznát. Az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke 2003. április 3-án kollokviumot rendezett *Mi, filológusok (Az elmélet hasznáról és káráról az irodalomtörténet-írásban)* címmel.⁷⁰ A nagy érdeklődés mellett tartott konferencián öt előadás és számos hozzászólás hangzott el.⁷¹

Az utolsó előadó Horváth Iván volt, aki *A hermeneutikai ajánlat (Vitaindító kérdések)* című előadásában Kulcsár Szabó Ernőnek és iskolájának nem annyira az elveit, mint inkább stílusát és eltúlzott önértékelését bírálta.⁷² Horváth Iván a magyar filológia lebecsülését olyan eredményekre hivatkozva utasította vissza, mint Stoll Béla széles elméleti megalapozású, a generatív poétika által is megihletett munkássága vagy a „világelső magyar hálózati kritikai kiadások” elméleti hozadéka. Vitapartneréhez hasonló öntudattal szólt arról, hogy nem véletlenül adott éppen Budapest otthont 2000 júniusában az „Új filológia” első nemzetközi ülészakának.⁷³

oltalmában sikerült elhelyeznie – autentikus követőkben sajnos még mindig figyelmeztetően szegényes – praxisát. [...] Minthogy azonban Tolnai Vilmos [1922-es] munkája óta nem volt számottevő kísérlet a filológia mibenlétének szisztematikus feltárására, nálunk elméletileg felülvizsgálatlanok is maradtak azok a szövegkutatási alapelvek, amelyek legáltalánosabban az ún. egzaktitás és ténytisztelet, hatás- és forráskutatás, valamint az önkényes konstrukcióktól való tartózkodás amorfi ismérveivel hozták összefüggésbe a filológiai tevékenységet. Akronisztikus hatástörténeti helyzetüket mi sem jellemzi jobban, mint hogy egy olyan teoretizáltság nyomai sem fedezhetők fel rajtuk, amely Tolnai indukciós filológiai rendszerében, ha nem áll is már a kor magaslatán, de legalább a késő pozitívizmus markáns alapzatán meg tudta teremteni szövegvizsgálat, keletkezéstörténet, forráskutatás és hatásvizsgálat konzisztenciáját.” KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, A látható nyelv elkülönítése: hermeneutika és filológia, *Literatura* 2002/4, 379., illetve 382.

⁷⁰ Horváth Iván mellett mások is szóvá tették ezt, például RADNÓTI Sándor, TAKÁTS József és SÁRI B. László.

⁷¹ HORVÁTH IVÁN, A hermeneutikai ajánlat, *Literatura* 2004/1, 114. A konferencián jelen levő Kulcsár Szabó lehetőséget kapott a válasza, de mivel Horváth Iván szövegét csak a helyszínen ismerte meg, utóbb készült el válaszána kidolgozott, írásos változatával. Ezt viszont később visszavonta, így Horváth előadásssövege is kimaradt az *Irodalomtörténeti Közlemények* hivatkozott konferencia-számából. A *Literatura* szerkesztőjének próbálkozása is sikertelen maradt, így Horváth Iván írása végül válasz nélkül jelent meg a lapban, amit Kulcsár Szabó utóbb élesen kifogásolt. Vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Levél Szörényi Lászlóhoz, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatójához* és VERES ANDRÁS, *Észrevételek egy levélhez* – mindkettő olvasható a *Literatura* 2005/1. számában.

⁷² Vö. VERES ANDRÁS, A József Attila és Kosztolányi Dezső kritikai kiadások újdonságairól, *Literatura* 2011/3, 216–222.

⁷³ HORVÁTH IVÁN, A hermeneutikai ajánlat, *Literatura* 2004/1, 114. A konferencián jelen levő Kulcsár Szabó lehetőséget kapott a válasza, de mivel Horváth Iván szövegét csak a helyszínen ismerte meg, utóbb készült el válaszána kidolgozott, írásos változatával. Ezt viszont később visszavonta, így Horváth előadásssövege is kimaradt az *Irodalomtörténeti Közlemények* hivatkozott konferencia-számából. A *Literatura* szerkesztőjének próbálkozása is sikertelen maradt, így Horváth Iván írása végül válasz nélkül jelent meg a lapban, amit Kulcsár Szabó utóbb élesen kifogásolt. Vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Levél Szörényi Lászlóhoz, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatójához* és VERES ANDRÁS, *Észrevételek egy levélhez* – mindkettő olvasható a *Literatura* 2005/1. számában.

Itt csak utalhatok rá, hogy az elmúlt tíz-tizenöt évben megnőtt a filológia becsülete, mindenekelőtt a kritikai kiadások fellendülése révén. Semmiképp sem állítom azt, hogy ez az irodalomtudomány belső fejlődéséből következett, valójában a nemzeti kultúra megőrzésére fordított jelentős anyagi támogatás tette lehetővé. De a folyamatos munka természetesen hozta magával a feladatok és lehetőségek újragondolását.⁷⁴ Ha nem tűnt is el az ellentét az irodalomelmélet és a filológia egyes képviselői között, napjainkat mintha megnyugtató szélcsend jellemezné. Immár valamennyi irodalomtörténész poggyászához tartozik az irodalomelméleti alapfogalmak és lehetőségek több-kevesebb ismerete, de a tájékozódást és megközelítésmódot segíti, nem a kutatási cél kijelölését. Ha nem így lenne, illusztrációs példatárrá fokozódna le az irodalomtörténet. Ma még nem lehet megbecsülni, hogy az irodalomelmélet új erőre kap-e a jövőben, és ha igen (amit valószínűnek tartok), akkor ez milyen következményekkel fog járni az irodalomtörténet és a filológia művelésében. Annyi bizonyosnak látszik, hogy mindkettő kölcsönösen rászorul egymás hatékony (és egyenrangú) támogatására.

⁷⁴ Vö. VERES András, A József Attila és Kosztolányi Dezső kritikai kiadások újdonságairól, *Literatura* 2011/3, 216–222.